

adı haline gelmiştir. Aslında bu dükkânları Damad İbrâhim Paşa, Şehzadebaşı Camii'nin üst yanındaki külliyesine gelir sağlamak amacıyla yaptırmıştır. Ana caddenin iki tarafında yer alan önü revaklı toplam seksen iki adet dükkânın bugün sadece külliye tarafında aslı bozulmuş birkaç tanesi mevcut bulunmaktadır (geniş bilgi için bk. DAMAD İBRÂHİM PAŞA KÜLLİYESİ).

Direklerarası XIX. yüzyıla kadar daha çok yeniçerilerin gezinti ve eğlence yeri idi. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, özellikle ramazan aylarında kalabalıklaşan İstanbul'un en faal pazarı, gezinti ve eğlence mahalli olma hüviyetini kazandı. Burası o yıllarda bugünkü İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi binasının bulunduğu yerden başlayarak Şehzadebaşı Camii'nin önünden Saraçhanebaşı'na, hatta Fatih Parkı'na kadar uzanıyordu. Bu bölge Beyazıt, Süleymaniye, Şehzadebaşı, hatta Fatih gibi selâtin camilerinin çevrelediği, daha doğrusu bu ibadethaneleri birbirine bağlayan ana yolun ortasından geçtiği bir yer olduğu için bilhassa ramazan aylarında gelişen şehrin gece hayatının sürdüğü önemli ve hatta tek semt olma özelliğine sahip olmuştur.

Direklerarası, devrinde sadece bir eğlence ve gezinti mahalli olarak değil aynı zamanda kültür, edebiyat ve sanat muhiti olarak da önemli bir yere sahipti. Ayrıca son devirde Batılılaşma'nın geleneksel Türk toplum hayatına yaptığı olumsuz etkilerin sergilendiği bir bölge olduğu gibi ilk tiyatro sahnelerinin de kurulup geliştiği yerlerden biri ve en önemlisidir. Yerli tiyatro topluluklarının ortaya çıktığı 1880'li yıllarda Direklerarası'ndaki büyük kahvehanelerde orta oyunu, meddah ve Karagöz gibi eski te-maşa sanatları icra edilirken basit de olsa birçok tiyatro yine burada sahnelerini halka açmaya başlamıştır. Türk tiyatro tarihinde önemli yerleri olan Temâşâhâne-i Osmânî, Osmanlı Dram Kumpanyası, Hayalhâne-i Osmânî, Eğlence-i Osmânî adlı topluluklar ve Küçük İsmâil, Hamdi Efendi, Kel Hasan, Şevki Efendi, Abdi Efendi, Peruz Hanım gibi ilk tiyatro oyuncularını Direklerarası'nın meşhur ettiği başlıca isimlerdir. Gerek orta oyunu gerekse tulûat tiyatrolarının faaliyetlerini II. Meşrutiyet'ten sonra da devam ettirdiği görülür. Bu dönemde özellikle Sahne-i Heves, Sanâyi-i Nefîse Tiyatrosu, Mürebbi-i Hissiyât, Burhâneddin Tiyatrosu ve Dârüttemsil-i Osmânî gibi

özel topluluklar Direklerarası'nda kurulup gelişirken şehremâneti tarafından desteklenen ve bugünkü Şehir Tiyatroları'nın çekirdeğini teşkil eden Dârülbeydâyi de 1914'te yine buradaki Letâfet Apartmanı'nda faaliyete geçmiştir.

Direklerarası'ndaki bazı ünlü kahvehane ve çaycı dükkânları ise devrin tanınmış şair ve edebiyatçılarıyla fikir ve sanat adamlarının bir araya gelip sohbet ettikleri önemli birer kültür ve edebiyat merkezi durumundaydı. Bunların başında Fevziye Kiraathanesi gelir. Şehzadebaşı Sebili ile Dedeefendi caddesinin karşısında ve Fevziye caddesinin köşesinde bulunan kıraathane 1880'li yıllarda kurulmuş, canlılığını II. Meşrutiyet sonrasına kadar sürdürmüştü, 1930'lara kadar da varlığını korumuştur. Daha çok devrin aydın tabakasının devam ettiği bu kıraathane özellikle ramazan aylarında tam bir müzik kahvesi ve konser salonu haline gelirdi. Burada Kemanî Tatyos Efendi ile Kemençeci Vasilakî'nin yönettikleri fasillara Tanbûri ve Üdi Cemil beylerle Rauf Yektâ ve Lemi Atlı'nın da amatör sanatçı olarak katıldıkları bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda Çağaloğlu'nda kurulan Dârülelhan da Direklerarası'na taşınmış ve buradaki kahvehanelerde başarılı konserler vermiştir.

Direklerarası'nın ünlü kültür ve edebiyat merkezlerinden biri de Hacı Resid'in çaycı dükkânı idi. Ferah Tiyatrosu'nun karşısında bulunan bu küçük çayhane, başta Muallim Nâci ve Ahmed Midhat Efendi olmak üzere Şeyh Vasfî, Muallim Feyzî, Hoca Hayret, Andelib, Nâbizâde Nâzım, Ali Rûhî ve Ahmed Râsim gibi edebiyatçıların başlıca uğrak yerlerinden biri olmuştur. Meşrutiyet'ten sonra bunun yerini Mersin Efendi'nin dükkânı almıştır. O devre ait hâtırat kitaplarından öğrenildiğine göre buranın belli başlı müdâvimleri arasında son devrin tanınmış simalarından İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ile Mustafa Şekip Tunç da bulunmaktaydı. II. Meşrutiyet'ten önceki yıllarda Mehmed Âkif, Neyzen Tevfik, Halil Edib ve İbnülemin Mahmud Kemal'in devam ettiği tanınmış bir yer de Hacı Mustafa'nın çaycı dükkânıdır.

Tanzimat devrinin ünlü edebiyatçılarından Recâizâde Mahmud Ekrem *Araba Sevdası*'nda o dönemde Direklerarası'nda piyasa yapan halkı bütün ayrıntılarıyla anlatmıştır. Cumhuriyet dönemi yazarlarından Ahmet Hamdi Tanpınar da *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı ro-

manında Letâfet Apartmanı'nın altındaki Dârütta'lim Kiraathanesi'ni ele almış, roman kahramanlarının önemli bir kısmını burada tanıdığı tiplerden çıkarmıştır. Bunlardan başka, varlığını 1960'lara kadar sürdüren ve tanınmış kişilerin devam ettiği Ali Baba Çayevi, Şule Kiraathanesi, Acemin Kahvesi ve Yavru-nu Çayhanesi de yine burada bulunmaktaydı. Direklerarası'nda kültür ve edebiyat faaliyetlerinin odaklandığı bu merkezlerin dışında bir de XIX. yüzyılın ikinci yarısında açılmış, daha ziyade uşak arayan zenginlerin başvurduğu Uşaklar Kahvesi denilen bir kahvehane vardı ve bir lonca disipliniyle şehrin ileri gelen ailelerine hizmet vermekteydi (*İst.A.*, VIII, 4604-4605). Osmanlı Devleti'nin son dönemleriyle Cumhuriyet'in ilk yıllarında gittikçe artan Batılılaşma tesiriyle iyice değişen ve alafrangalaşan hayat tarzı sebebiyle Beyoğlu yeni bir eğlence merkezi hüviyeti kazanınca daha yerli ve millî özelliklere sahip olan Direklerarası eski önemini kaybederek yavaş yavaş unutulmuştur.

Direklerarası'nın ünlü olduğu yıllarda şehrin diğer bir bölgesi olan Cerrahpaşa'daki Avratpazarı'nda tam bir minyatürü kurulmuştu ve aynı adı taşıyordu. Orada da üzeri kiremit çatı ile örtülü yan yana sıralanmış dükkânların önünde ahşap direkler vardı ve yaya kaldırımını yine direklerin arasından geçiyordu. 1905'e kadar devam eden bu küçük Direklerarası'nda dört adet bahçeli kahvehane, bir tatlıcı, iki bakkal ve bir de manav dükkânı bulunmaktaydı.

BİBLİYOGRAFYA :

Muallim Nâci, *Mektuplarım*, İstanbul 1303, s. 165-170; Halit Fahri Ozansoy, *Eski İstanbul Ramazanları*, İstanbul 1968, s. 49-58; Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları* (haz. Ahmet Kabaklı), İstanbul 1971, s. 124-125; Salâh Bırsel, *Kahveler Kitabı*, İstanbul 1975, s. 101-163; Metin And, *Türk Tiyatrosunun Evreleri*, Ankara 1983, s. 174-175, 197-198, 211; Burhan Arpad, *Direklerarası*, İstanbul 1984; "Direklerarası", *İst.A.*, VIII, 4604; "Direklerarası'nda Uşaklar Kahvehanesi", a.e., VIII, 4604-4605; *TA*, XIII, 331-332; *TDEA*, II, 325.

BEKİR TOSUN

DİRHEM

Bir ağırlık ölçüsü
ve gümüş para birimi.

Eski Yunan devletiyle ticarî münasebetler sırasında drahmi kelimesinden Farsça'ya, daha sonra oradan Arapça'ya geçmiştir. Gerek ağırlık gerekse para bi-

rimi olarak dirhem kullanılışı çok eskidir.

Ağırlık Birimi Olarak Dirhem. Metrik sisteme geçilmeden önce insanlar çeşitli ölçü birimleri için yabancı hardal tanesi, arpa veya buğday tanesi ve keçi boynuzu çekirdeği gibi tarım ürünleriyle insan vücudunun bazı organlardan (zirâ, kadem, kulaç...) faydalanmışlardır. Dirhem ve miskalin ilk çağlardaki tanımı Bâbil'in, iki avuç dolusunu ifade eden ölçü birimi mene (manah) kadar götürülebilir. Bu ölçü 505 gr. olup altmışta birine şekel deniyordu. Lidya, Atina, Kıbrıs ve Kapudağı'nın (Cyziqe) ilk altın paraları bu ağırlıkta (8,44 gr.) basıldı. Gümüş para darbedildiğinde bir birim altına karşılık 13 1/3 birim gümüş veriliyordu. Bu gümüş şekel İran'da stater ve Yunan'da tetradrachm (4 drahmi) sayılıyordu. Attik, Korent ve Eğriboz'da stater 8,72 gramdı. Bunun üçte biri kadar olan drahmi 2,91 gr. ile İslâm şer'i dirhemine ağırlığına çok yakındı. Şekel veya stater, Yunan ile ticaret kolaylığı sağlaması için İranlılar tarafından kullanıldı, onlardan da Araplar'a geçti ve İslâm devletinin gümüş para birimi oldu. Dirhem İslâm toplumlarında kullanıldığı bölge ve zamana göre ölçüsü değişmiştir. Geleneksel İslâm kaynakları şer'i dirhemi 14 kırat olarak nakleder. Dirhem çeşitleri 20, 10 ve 12 kırat veya 8 ve 4 dânek* takdir edilirken bunların ortalaması olan 14 kırat veya 6 dânek zekât nisabının hesabı için esas alınmıştır. Arap yarımadasında tedavülün tartı esasına dayandığı anlaşılmaktadır. Miskal 20 ve dirhem 14 kırat kabul edilince aralarında daima 7 / 10 oranı mevcut olur. 7 miskal 140 ve 10 dirhem de yine 140 kıratdır. Dirhem üst katları olarak nevât (çekirdek) 5 dirhem (14,85 gr.), neş veya nisf ukıyye (kıyye) 20 dirhem (59,4 gr.), ukıyye 40 dirhem (118,8 gr.), 12 ukıyye bir ritl 480 dirhemdir (1425,6 gr.).

Sûri dinar üzerinden yaptığı hesaplardan, Haçlı seferleri sırasında yani XII veya XIII. yüzyılda yaşadığı anlaşılan Cemâleddin Ebû'l-Abbas b. Sebât dirhemi 6 dânek, 12 kırat, 24 tesüc, 48 habbe ve 60 aşır 96 fels olarak kaydetmektedir.

Bu tartı birimleri şer'i değil örfî idi. Gazan Han'ın "tevhid-i evzân" politikası çerçevesinde yaymak istediği Tebriz miskali de örfî ağırlık birimiydi ve 2 dirhem sayılıyordu. Fakat bunun Osmanlılar'da

1,5 dirhem olduğu anlaşılmaktadır. Aslında Trabzon miskali olan bu tartı birimi İstanbul'da da kullanılırdı. Kanûnî Sultan Süleyman 1 Cemâziyelevvel 928 (29 Mart 1522) tarihinde bunun Mısır'da da kullanılmasını mecburi tutmuştur. Esnafın muhalefetine rağmen Rûmî dirhem adıyla kullanılan bu ağırlık birimi 1100 (1688-89) yılı civarında artık Mısır dirhem olmuştur. O sıralarda hükümet, İstanbul'da darbedilen şerifî altınlarla Kahire'de bastırılanların aynı ağırlıkta olması üzerinde ısrar ediyordu. Bunun için Mısır'da 3,072 gramlık 115 Mısır dirhemden (352,28 gr.) 100 şerifî darbedilebilecekti. İstanbul'da o tarihte bu miktar şerifî, Rûmî dirhemle 110 dirheme tekabül ediyordu. Ancak Mısır bu dirhemi sonradan terketmiş olmalıdır. Zira 1845 yılında Mehmed Ali Paşa tarafından görevlendirilen bir Mısır komisyonu, "dirhemü'l-keyl" karşılığı olarak 3,0898 gr. değer koymuştur. Ayrıca 1953'te kuyumcuların kullandığı birer dirhemlik bronz tartı 3,1322 ve 3,1335 gr. gelmiştir.

Para Birimi Olarak Dirhem. Kendilerine mahsus paraları olmayan Hicaz Arapları, Bizans'ın altın dinarı ile İran'ın ve Yemen'in gümüş dirhemlerini kullanırlardı. Araplar'a İran'dan geçen dirhem kelimesinin çoğulu olan derâhim Kur'an'da geçmektedir (Yûsuf 12 / 20). Makrîzî'de "es-Sevdâü'l-vâfiye" ve "et-Taberiyetü'l-utuk" şeklinde geçen dirhem iki çeşidinin olduğu anlaşılmaktadır. Makrîzî bunlardan, "tartıda ağır çeken" anlamındaki vâfi dirhemlerin İran'ın Bağlı dirhemleri olduğunu belirtmektedir. Bunlardan başka Cürâkî dirhem de adı geçmektedir. İbn Haldûn ayrıca Mağribî ve Yemenî (Mâverdi'nin sözünü ettiği Himyerî olmalı) adlı dirhemlerden de söz etmektedir. Bağlı kelimesi Bâbil'de Ba'l veya Hille yakınlarında Bağlı denilen beldelelerden birine nisbet edildiği gibi Re'sû'l-Bağlı adlı bir darphâneceyi de izâfe edilmektedir. Bu zatın kişiliği hakkında farklı rivayetler vardır.

Irak ve İran'ın fethine kadar Araplar Sâsânî dirhemlerini üzerlerinde hiçbir değişiklik yapmadan kullandılar. İran'ın fethi arefesinde III. Yezdicerd'in (632-651) sikkeleri kullanılıyordu. İslâmî devirde İran dirhemi ilk defa Hz. Ömer zamanında basıldı (Makrîzî, s. 4). Bunun ağırlığı 2,97 gramdı. Halife Abdülmelik b. Mervân bu miktarı gümüş sikke biri-

Küfi yazılı
Sâsânî
dirhemi
(Sourdell,
levha 21)

mi itibar etmiştir. Sâsânî dirhemlerinin ön yüzünde hükümdarların resmi, arka yüzünde iki muhafız arasında ateş tapınağı bulunurdu. Bu sikkelerin üzerinde Pehlevîce darp yerinin simgesi veya tam adı, darp tarihi olarak da krallarının cülusunun kaçınıcı yılında darbedildiği yazılırdı. Sâsânî dirhemine oluşturduğu diskin alanı genişçe olup sikke ortada kalmaktaydı. Çevredeki boşluk dört ayıldız ile dört eşit bölüme ayrılmıştı. Hilâin uçları diskin çemberine dönük olurdu.

İslâm devletinde darbedilen Sâsânî dirhemleri üzerinde zamanla İslâmî unsurlar artmıştır. Ayıldızlar arasındaki boşluklara "bismillâh, bismillâhi rabbi, ceyyid" gibi İslâmî ibareler ve kelime-i şehâdet yazılmıştır. Asıl sikkeyi oluşturan iç kısımda tarih hicrî takvime göre gösterilmiş, fakat darp yeri bir süre Pehlevîce olma özelliğini korumuştur. Valiler de bazan Pehlevîce, bazan Arapça olarak isimlerini sikkeye kazdırmışlardır. Dinar da olduğu gibi dirhemde de İslâmî olmayan şeyler zamanla kaldırılmıştır. Ateş tapınağı yerine ortasında mızrak bulunan bir mihrap kazanmış, mihrabın dışında solda "emîrü'l-mü'minîn", sağda ise "y" harfi eksik olarak "halifetullah", mihrabın içinde mızrağın solunda "nasr" ve sağında "Allah" yazılıdır. Bir sonraki merhalede kistrâ resmi yerine kıllı kuşanmış halife resmi konulmuştur. Sonuçta dirhem Arapça küfi yazılı, resimsiz olmuş, şekil ve ağırlık bakımından Sâsânî sikkelerinden tamamen ayrılmıştır. Sâsânî Hükümdarı II. Hüsrev'in dirhemlerinin ağırlığı 4,11 - 4,15 gr. arasında değişmiştir. Araplar'ın bastıracağı Sâsânî dirhemleri ise daha hafif olup 3,95 gramdır. Taberistan'da darbedilenlerin ağırlığı 1,80 - 1,95 gr. arasında değiştiğine göre bunlar yarım dirhem olmalıdır. Diğer darphânelerde basılan dirhemlerin ağırlığı ise çok değişik olup Sâsânî-Arap dirhemlerinin ağırlığında istikrar sağlanamamıştır. Sikke islahından önce valiler gibi halifelerden de dirhemler üzerine adlarını yazdıranlar oldu. Bunlardan Mu-

Halife Abdülmelik zamanında (685-705) basılan Emevî dirhemi (Abdürrezzâk-ı Şems-i İsrâk, s. 229)

âviye zamanında (661-680) basılan dirhemlerin üzerinde Pehlevîce "mahaviya emîr-i vurvişnikan" (emîr-ü'l-mü'minîn) ifadesi bulunmaktadır. Daha sonra halifelik iddiasında bulunan Abdullah b. Zübeyr ve Hâricî Katarî b. Fücâe ile son olarak Abdülmelik b. Mervân da "emîr-i vurvişnikan"lı dirhemler darbettirmişlerdir.

Abdülmelik b. Mervân, 74-76 (693-695) yılları arasında İslâmî ibarelerle dirhem bastıran ilk halifedir. Nümismatların buldukları en eski halis İslâm dirheminin 78'de (697-98) Ermîniye'de darbedildiği görülmektedir (Uş, s. 277). Ayrıca 40 (660) tarihli bir dirhem bulunmuşsa da bu tarihin yanlış yazılmış olabileceği öne sürülmektedir.

İslâmî dirhem'in teorik ağırlığı 2,97 gramdır (14 kırat). Ancak bunun biraz daha hafif ve ağırları da vardır. IX. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar bu ağırlıktan fazla uzaklaşmamıştır. Bununla birlikte Vâsiq-Billâh'ın hilâfetinden (842-847) itibaren tedavülde 3 gramdan daha ağır, hatta az da olsa 4-6 gr. arasında dirhemler darbedilmiştir (Artuk, I, sikkeler nr. 490, 494, 510). Dirhem'in katları olabilecek ağırlıkta olmayan bu sikkelerin tedavüle sürülen yeni paralar olduğu düşünülebilir. Dirhem'in ön yüzünde üç satır halinde "Lâ ilâhe illallahü vahdehü lâ şerîke leh", bunun çevresinde çember şeklinde "bismillâh, duribe hâze'd-dirhem bi... fî seneti..." şeklinde darp yeriyle hicrî takvime göre ve yazıyla darp tarihi bulunurdu. Arka yüzünde dört satır halinde, "Allâhü ahad Allâhü's-samed lem yelid ve lem yüled ve lem yekün lehü küfüven ahad", çerçevesinde ise "Muhammedün resûlullah" ibaresiyle Tevbe sûresinin 33. âyeti yer almaktadır. Bununla birlikte Taberistan'da ve Rey'de Pehlevî yazılı dirhemlerin darbına 168 (784) yılına kadar devam edilmiştir.

Emevî halifeleri ve Me'mûn'a kadar Abbâsî halifeleri altın sikkelere isimle-

rini ve darphâne adlarını koymamakla birlikte pek azı müstesna gümüş dirhemlere koymuşlardır. Hicrî 79'dan (698) Emevî Devleti'nin yıkıldığı 132 (750) yılına kadar Emevî halifelerinin yetmiş bir yerde darphâne tesis ettikleri nümismatik verilerle sabittir. Bunlardan bazıları, özellikle Dimaşk, Vâsrt ve nisbeten İfrîkiye darphâneleri sürekli çalışmış, diğerlerinin çoğu 100 (718) yılından önce kapanmıştır. Aslında Suriye'nin doğusunda ve Mısır'ın batısında kalan bölgelerde genellikle gümüş para tedavül ediyordu. Dirhem bazı kritik dönemler geçirmekle birlikte dinar gibi milletlerarası para olarak şöhret yapmıştır. İpek karşılığı Çin'e, kürk, Slav köle, bal mumu ve deri karşılığı Rusya'ya akmıştır. Rusya Avrupası'nda nehirlere boyunda, göller bölgesiyle yakınındaki Fin körfezinde, Stockholm yakınlarında, Baltık'ta Visbi adasında, Danimarka, Fransa ve İngiltere'nin kuzeyindeki definelere İslâm dirhemleri bulunmaktadır. Bunların çoğu Mâverâünnehir'den Sâmânî, Gaznelî, Karahanlı dirhemleridir. İçlerinde Sâsânî, Arap-Sâsânî dirhemleri de vardır. Ekserisi XII. yüzyıl başlarına kadar basılmış olanlardır. Daha sonraki döneme ait dirhem'in bulunmaması Rusya'ya bu akışın durduğunu göstermektedir. Bunu, Rus Prensi Sviatoslav'ın Hazarlar üzerine yaptığı akınla yorumlamak isteyenler olduğu gibi İslâm dünyasındaki gümüş sıkıntısına bağlayanlar da vardır. Bu darlık X-XII. yüzyıllarda devam etmiş, Mağrib'de de etkili olmuştur. Bu asırlar İslâm siyasî bütünlüğünün bozulmaya başladığı dönemlerdir. Böyle politik ve ekonomik istikrarsız zamanlarda para darbına gerek kalmıyordu. Küçük alışverişlerde kullanılan dirhem, tedavülünün azalması veya zamanla ortadan kalkması ile yerini başka para birimlerine bırakmıştır. Eyyübîler ve Memlükler döneminde gümüş

99'da (717-18) Ermîniye'de basılan Emevî dirhemi (Abdürrezzâk-ı Şems-i İsrâk, s. 205)

sıkıntısının görüldüğü XIII. yüzyıl sonları ile XIV ve XV. yüzyıllarda bakır para (fülüs) veya muhtevasının üçte ikisi bakır olan "kara dirhem, dirhem nukre" gibi sikkeler kesilmiştir. Zengîler ve Artuklular ise resimli bakır paralar (derâhim fülüs) bastırmışlardır.

İslâm dirhemleri Avrupa'ya doğudan genellikle İspanya üzerinden gidiyordu. İspanya'ya silah, kereste, köle ticareti karşılığı giren İslâmî dirhemler Avrupa'da "menküş" adıyla duyulmaya başladığı sıralarda Charlemagne da parasını dirheme bağlama politikası gütmüştü. Charlemagne, bir Roma libresinden 240 adet darbedilen 1,36 gramlık "denier"nin ağırlığını 2,04 grama, 327,45 gramlık libreyi de 490 grama çıkarmıştır. 20 dirhem ödenen dinara 30 denier rayiç takdir etmiştir. Böylece 779 yılına doğru İslâm dünyasında dinar için 59,4 gr., Avrupa'da ise 30 denier karşılığı 61,2 gr. gümüş takdir edildiği anlaşılmaktadır. Dinar başına aradaki 2 gramlık farkın Avrupa'ya altın çekmeye yeterli olup olmadığı tartışılabilir. Avrupa'da altın-gümüş mübâdele haddi bire 12,15, hatta bire 17'ye düşerken İslâm âleminde dinarın rayici IX. yüzyılda 15, İspanya'da X. yüzyılda 17 dirhem olmuştur. Altın celbedebilmek için XI. yüzyıla kadar dinarın rayici 30 denier olarak muhafaza edilmiştir. Akdeniz yoluyla Avrupa'ya aktarılan altın, XIII. yüzyılda Avrupa'ya yeniden altın darbi imkânını verip bimetallizme dönüşünü sağlarken altın para rejimi içindeki Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de gümüş dirhem'in tedavülü yeniden artmıştır. Haçlılar da Avrupa'dan gelen gümüşlerle İslâm dirhemlerinin taklitlerini basmışlardır. Onların "sarraçenata" dedikleri altın para birimi Fâtımî altınlarının, dirhemleri de Eyyübî dirhemlerinin taklidi idi. Bunların üzerindeki İslâmî ibareler başlangıçta aynen Arapça olarak Hıristiyanlık'la ilgili ibareler almıştır. Bir ara Bizans İmparatorluğu da Arap dirhemlerinin etkisinde kalmış, VIII ve IX. yüzyıllarda imparatorlar "miliaresia" adında gümüş paralar darbettirmişlerdir. Kuzey Afrika'da basılan Muvahhidî dirhemlerin, özellikle güney Fransa'da ve İtalya'da "millarrès" adıyla taklitleri basılarak Mağrib pazarlarını doldurmuştur.

Gümüşün Çin'e ve Hindistan'a kaçışını durdurmak için zaman zaman yasaklar konmuştur. Bu geleneğe Osmanlılar tarafından da uyulmuş, Osmanlı padi-

şahları İran'a ve Basra körfezinden Hindistan'a gümüşün kaçışını önlemeye çalışmışlardır. Memlûkler Mısır'dan, gümüşten başka bakırın ve bakır paralarını da Hicaz ve Hindistan'a akmasına karşı tedbirler almışlar, fakat pek başarılı olamamışlardır.

Büveyhîler'in 1010'dan sonra Bağdat'ta ve başka bir yerde gümüş para darbetmedikleri iddiası hükümetlerinin son elli yılına rastlarsa da 1013'te Şiraz'da darbedilen Büveyhî dirhemleri günümüze ulaşmıştır (Artuk, I, sikke nr. 1039).

Selçuklular'ın da dirhemleri azdır. Selçuklu sultanlarının kesintili dirhem darbettikleri ileri sürülmektedir. Anadolu Selçukluları zamanında gümüş dirhem ve bakır paralar kesilmiştir.

Moğollar batıya doğru yayılırken Çin'den büyük miktarlarda gümüşü serbest bırakmışlardır. İlanlılar'ın klasik İslâm dirhemine bağlı kalmadıkları anlaşılmaktadır. Bunların, her biri 6 dirhem ağırlığında gümüş dinar, dînâr-ı râbih veya râic ya da Tebriz dinarı adı verilen gümüş sikkeleri vardır. "Tenke" veya "tenkeçe" denilen diğer gümüş sikkeleri mis-kalin üçte biri ağırlığındaydı. Bunların 108 adedi, adına "sum" denilen 36 mis-kal ağırlığında bir gümüş çubuk ediyordu (Togan, s. 6). Tenkenin kullanımı Tımurlular zamanında da devam etmiştir.

Kuzey Afrika'da gümüş dirhemlerin tarihi değişik bir gelişme göstermiştir. Emevîler'den sonra İdrîsîler'in ve Ağlebîler'in de şer'î dirheme bağlı kaldıkları görülmektedir. Şekil bakımından orijinalite peşinde olan bu devletlerin dirhemleri üzerindeki yazılar doğu küfî hattından farklı olduğu gibi Muvahhidler ve Hafsîler'in dirhemleri kare veya dikdörtgen şeklindedir. Ağlebîler'den II. İbrâhîm (875-902) bunu yasaklayıp 10 adedi 1 altın değerinde olan "işârî dirhem"i darbettirmiştir. Tunus'ta Hafsîler'in darbettikleri kare dirhemler şer'î dirhemnin yarısı ağırlığındaydı. Ancak Hafsî hükümdarları sikkelerin sarraf vb. eliyle taşış edilmesine engel olamamışlardır. Bu münasebetle Müstansır-Billâh 1262'de dirhemi tedavülden kaldırmış, "handûs" adıyla bakır para çıkarmış, fakat çok geçmeden bu kara dirhemi de tedavülden çekmiştir. Bir başka Hafsî hükümdarı olan Sultan Osman (1435-1488) Nâsîrî dirhemnin tedavülünü yasaklayarak yeni bir dirhemi tedavüle çıkarmıştır. Bunun birçok kusura vardı.

Murâbitlar, Muvahhidler ve Fâtımîler devrinde altın monometalizmi vardı. Se-

lâhaddîn-i Eyyübî Mısır'ı Fâtımîler'den aldıktan sonra el-Melikü'n-Nâsîr unvanıyla Nâsîrî dirhemler kestirmişti. Bu hükümdar dönemi dirhemlerindeki gümüş miktarının eksik olduğu, bu münasebetle el-Melikü'l-Kâmil'in sikke ıslahı girişiminde bulunarak 1225 yılında Nâsîrî dirhemleri yasakladığı ve üçte ikisi gümüş olan Kâmilî dirhemi tedavüle çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Ancak yapılan son modern analizlerde her iki hükümdarın dirhemlerinde % 28-29 oranında gümüş bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Mısır'da Bahrî Memlûkler devrinde (1250-1389) dirhemnin ayanı yüzde 45-69 arasında değişmiştir. Makrîzî, Baybars'ın dirhemlerinin üçte ikisinin gümüş olduğunu ve üzerinde arslan resminin bulunduğunu belirtmektedir. Burcî Memlûkler zamanında (1382-1517) genellikle dirhemlerin üçte ikisi bakırdı. Bunlara "nukre dirhem" denirdi. Sultan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (1412-1421), bakır paraları tedavülden kaldırıp saf gümüşten dirhem ve yarım dirhem ağırlığında sikkeler çıkarmış, bunlardan yarımliklar çok rağbet görmüştür. Bu para şer'î dirhem esası üzerinde yapılan son denemedir. Mısırlılar buna "nisf fidâ" adını vermişlerdir. Batılılar bu parayı "el-Müeyyed"den bozma "Medin, Medini" şeklinde anmışlardır. Osmanlılar tarafından Suriye ve Mısır'ın ilhakından önce Halep darbı bazı gümüş paraların Bursa'ya kadar ulaştığı ve Halebî akçe adıyla anıldığı anlaşılmaktadır. Halep'e bağlı sancakların tahrir defterlerinin baş kısmındaki kanunnâmelerde de aynı şekilde Halebî akçe tabirine rastlanmaktadır. Bir Halebî akçesine bir buçuk Osmanlı akçesi değeri takdir edilirdi. Memlûk Sultanlığı'nda tedavül eden sikkelere, özellikle yarım dirhemlik bu gümüş para birimine akçeden ayırmak için evvelâ "kı't'a", daha sonra ise bunun Farsça'sı olan "pâre" adı verilmiştir. Para birimi olarak dirhem ve dinar adında sikkeler darbetmeyen Osmanlılar, gerektiğinde ve özellikle şer'î hüccetlerde ve bunların Arapça yazılması halinde gümüş ve altın para anlamında dirhem ile dinarı kullanırlardı. Ancak bu durumda "günün geçerli parasıyla" ifadesi de eklenirdi.

Dirhem günümüzde Birleşik Arap Emirlikleri ve Fas'ın para birimi, Libya dinarının binde biri, Suudi Arabistan riyalinin yüzde biri ve Küveyt dinarının onda biri olarak varlığını sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc*, Köprülü Ktp., nr. 1076, 8. báb, vr. 19^a, ayrıca bk. tür.yer.; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultânîyye*, Kahire 1298, s. 146; Makrîzî, *en-Nükküdü'l-İslâmîyye*, İstanbul 1298, tür.yer.; *en-Nükküdü'l-'Arabiyye ve'l-İslâmîyye ve 'ilmü'n-nümmiyyât* (nşr. Anistas el-Kermilî), Port Said 1987, tür.yer.; Selânikî, *Târîh* (İpsirli), II, 585, 588, 706, 785, 786, 826; Ahmed b. Sebât el-Hümâmî, *Çunyetü'l-hüssâb ft 'ilmü'l-hisâb*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2728, vr. 26^a vd.; F. B. Pegolotti, *La Pratica della Mercatura* (nşr. Allan Evans), Cambridge 1936, tür.yer.; Abdürrezzâk-ı Şems-i İsrâk, *Nohustîn Sikkehâ-i İmparatorî-i İslâm*, İsfahan 1379 hş., tür.yer.; Nuri Pere, *Osmanlılarda Madenî Paralar*, İstanbul 1968, s. 12-13 ve tür.yer.; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I-II, tür.yer.; M. Lombard, *Monnaie et histoire d'Alexandre à Mahomet*, Paris 1971, I, tür.yer.; Muhammed Ebû'l-Ferac el-Uş, "en-Nükküdü'l-'Arabiyyetü'l-İslâmîyye maşdar veşâ'ikî li't-târîh ve'l-fen", *el-Mü'temerü'd-devlî li-bilâdî's-Şâm*, Amman 1974, s. 267-301; Tadeusz Lewlki, "Le commerce des Samanides avec l'Europe orientale et centrale à la lumière des trésors de monnaies couffiques", *Studies in Honour of G. C. Miles*, Beirut 1974, s. 219-234; Claude Cahen, "Monetary Circulation in Egypt at the Time of the Crusades and Reform of al-Kamil, The Islamic Middle East 700-1900", *Studies in Economic and Social History*, Princeton 1981, s. 315-333; Jere L. Bacharach, "Monetary Movements in the Medieval Egypt", *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World* (ed. J. F. Richards), Durham 1983; a.mlf. — Andon A. Cordus, "Studies on the Finness on Silver Coins", *JESHO*, XI/3 (1968), s. 298-317; Abdülhay el-Kettânî, *et-Te'râtîbü'l-idâriyye* (Özel), II, 173-185; W. Hinz, *İslâm'da Ötçü Sistemleri* (trc. Acar Semim), İstanbul 1990, s. 1 vd.; J. A. Decourdevanche, "Etude métrologique et numismatique sur les misqals et les dirhems arabes", *Revue numismatique*, série 4, XII, Paris 1908, s. 208-240; Zeki Velidî Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *THİTM*, I (1931), s. 1-42; Andrew M. Watson, "Back to Gold and Silver", *The Economic History Review*, 2^{em} series, XX/14, Hardforshire 1967, s. 1-34; Philip Grierson, "The Monetary Reforms of Abd al-Malik, Their Mitrological Basics and Their Financial Repercussions", *JESHO*, XIII/3 (1970), s. 241-264; E. V. Zambaur, "Dirhem", *İA*, III, 94-95; Pakalın, I, 453-454; G. C. Miles, "Dirham", *EI*² (Fr.), II, 328-329.

HALİL SAHİLLİOĞLU

DIRİLİŞ

(bk. BA'S).

DIRİLİŞ

Düşünce, edebiyat ve siyaset dergisi.

Kurucusu, başyazarı ve yayın yönetmeni Sezai Karakoç'tur. İlk iki sayısı aylık olarak Ankara'da çıkan *Diriliş*, Mart 1966'dan itibaren değişik süre ve peri-